

De strijd van

Comrie en Holtius

tegen de

Tolerantiegedachte

door

Ds. M. Golverdingen

De strijd van Comrie en Holtius tegen de Tolerantiegedachte door ds. M. Golverdingen werd in twaalf delen gepubliceerd in *De Saambinder* op 2, 9, 16, 23 en 30 maart, 6, 20 en 27 april, 11 en 18 mei en 8 en 15 juni 1995. Dit bestand is fotografisch overgenomen van de genoemde uitgaves. Deze zijn ook te downloaden op Digibron.nl.

© 2024 – NordPublisher
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij digitaal, elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever: nordpublisher@outlook.com.

Tot de algemeen bekende oudvaders behoort Alexander Comrie (1706-1774). Hij werd in Schotland geboren, studeerde in Groningen theologie en diende bijna veertig jaar de gemeente van Woubrugge. Hij wordt gerekend tot de beste vertegenwoordigers van de gereformeerde theologie in de achttiende eeuw. Een grondige exegese van de Bijbeltekst, grote trouw aan de gereformeerde leer en ruime aandacht voor het werk van de Heilige Geest bij de bekering van de zondaar gaan bij hem hand in hand. Ds. G.H. Kersten heeft in de dertiger jaren een aantal van zijn werken opnieuw uitgegeven. Minder bekend is Nicolaus Holtius (1693-1773) de collega en vriend, die ruim veertig jaar predikant was te Koudekerk aan de Rijn. Hij heeft zich in een aantal polemische geschriften vooral beziggehouden met de rechtvaardigmaking door het geloof. De beide vrienden schreven samen ook een zeer omvangrijk theologisch werk van bijna 1500 bladzijden, dat in hun tijd bijzondere aandacht trok, maar nu in de gemeenten bijna is vergeten nl. het "Examen van het Ontwerp van Tolerantie". Het werk werd anoniem gepubliceerd, omdat de in art. 55 van de DKO voorgeschreven approbatie een wapen was geworden in de handen van die instanties, die eigenlijk afwijzend stonden tegenover de oude gereformeerde leer. De auteurs handelden daarmee niet op een kerkelijke wijze. A.G. Honig, die in 1892 op Comrie promoveerde, concludeert echter, dat de beide schrijvers, gelet op de kerkelijke omstandigheden van die dagen, niet anders konden doen dan zij deden. Daarmee is de geestelijke nood en strijd van deze periode reeds enigszins aangegeven.

Een verrassende herdruk

De directe aanleiding om aandacht aan dit werk van Comrie en Holtius te besteden vormt het feit, dat Uitgeverij Den Hertog te Houten eind 1993 een verrassende heruitgave van het oorspronkelijke werk op de markt bracht. Het Examen, dat een tiental uitvoerige samenspraken telt, verscheen in een reeks van

negen boekjes bij de Amsterdamse uitgever Nicolaas Byl in de jaren 1753-1759. Slechts een enkele samenspraak werd in de loop der jaren herdrukt. In 1835 verscheen er een sterk verkorte uitgave, die in 1957 opnieuw op de markt kwam. Die uitgave heeft echter de nodige gebreken, zodat ze niet in de schaduw van de oorspronkelijke uitgave kan staan. Het oorspronkelijke werk is immers vandaag uiterst zeldzaam en praktisch onbetaalbaar geworden. Het is dan ook verheugend, dat het curatorium van de Theologische School de heruitgave van dit omvangrijke werk mogelijk heeft willen maken door het verstrekken van een subsidie. Daardoor werd het vanuit economisch gezichtspunt mogelijk om een fotografische herdruk van de oorspronkelijke uitgave in twee fraaie banden op de markt te brengen. De oplage moest heel beperkt blijven, maar de belangstelling is verheugend. Reeds vond een flink aantal exemplaren hun weg naar bibliotheken en boekenkasten van studenten, predikanten, kerkhistorici en belangstellende gemeenteleden. Wie voor een dergelijk werk belangstelling heeft, dient zeker niet te wachten met het bestellen.

Aan het werk gaat een "Ten Geleide" vooraf van ds. A. Moerkerken, dat informatief, helder en inzicht gevend is. Hij gaat onder meer in op de zaak van ds. Anthony van der Os te Zwolle, die in 1750 werd geschorst wegens ongereformeerde gevoelens. De Zwolse strijd trok landelijke aandacht. De behandeling van deze zaak is één van de redenen van het optreden van Comrie en Holtius. Enkele noten wijzen de lezer met name de weg naar bronnen, die nadere historische informatie kunnen geven over het ontstaan van het "Examen".

Deze heruitgave laat zich heel wat gemakkelijker hanteren dan de reeks boekjes van twee eeuwen terug. Om dit te bereiken heeft de uitgever de pagina's van alle deeltjes onderaan doorlopend genummerd, terwijl de oorspronkelijke paginering boven aan de bladzijde van elk deeltje werd gehandhaafd. Zo kan men elke verwijzing terugvinden. Op basis van de nieuwe paginering kon

een inhoudsopgave worden samengesteld, die de oorspronkelijke uitgave niet kent. Deze inhoudsopgave maakt het karakter van dit zeldzame werk reeds enigermate duidelijk.

Taal, stijl en tijdsbeeld

Het "Examen" biedt in de taal en stijl van de achttiende eeuw een uniek inzicht in de stellingname van de gereformeerde theologie tegen de geest van de Verlichting in de achttiende eeuw. Comrie en Holtius schreven uiteraard als mensen, die mede gevormd waren door de cultuur en het onderwijs van hun tijd. Lange, gedragen zinnen, tal van Latijnse zegswijzen en veel woorden met een Franse kleur, zijn kenmerkend voor hun theologische proza. Zij leefden nog in een echte lees-en luistercultuur, die vandaag grotendeels verdwenen is. Wij zijn veel meer visueel ingesteld en gericht op het opnemen van informatie in een beknopte, overzichtelijke vorm. Wie zich echter tijd gunt om de gedachtegang in zich op te nemen en er niet tegen op ziet om eens wat na te slaan, wordt rijk beloond.

Al lezend kan men zich afvragen welke gedeelten van de samenspraken van de hand van Comrie zijn en welke bijdragen Holtius heeft geleverd. Dat is uiteraard niet meer precies na te gaan, maar het verschil in taalgebruik geeft wel enige aanwijzing. Er zijn passages bij, die zich kenmerken door een zekere wijdloopigheid en het gebruik van hele lange zinnen. Daarnaast staan gedeelten, die uitmunten in levendigheid en opgebouwd zijn uit korte zinnen. Het verschil in stijl is eigenlijk opvallend groot. Nu is het een bekend gegeven - A.G. Honig wijst daarop in zijn proefschrift over Comrie (blz. 167, 168) - dat het Nederlands van de predikant van Woubrugge niet zo best is. Zijn Engelse afkomst speelt hem daarbij parten alsmede de invloed van het Latijn, waarin alle colleges op de universiteiten werden gegeven. Zelf heeft hij oog voor zijn langdradigheid, die hij betitelt als "myne lanckheid". Echt taalbewust was Comrie niet. Hij bracht geen

verbeteringen aan in de stijl van zijn geschreven tekst en liet een ander zijn spelling corrigeren alsmede de drukproeven van zijn boeken.

Het ligt voor de hand om bij de passages die zich onderscheiden door korte zinnen en een heel goed gebruik van taal en stijl aan N. Holtius als schrijver te denken. Een vriendenhand reikte mij welwillend gedeelten van werken van Holtius aan, zoals de Verhandeling over de Ampten van den Zaligmaker (1754), De Stervende Kerk (1758) en de Verhandeling over de Rechtvaardigmaking door het geloof (1750), om de proef op de som te nemen. De overeenkomst in stijl met de bedoelde passages uit het Examen is inderdaad treffend. Holtius is voor een schrijver uit de achttiende eeuw kort en bondig in zijn wijze van uitdrukken. Zijn levendig taalgebruik doet vaak zelfs hedendaags aan.

Het "Examen" geeft een bijzonder indringend tijdsbeeld van het kerkelijke en geestelijke leven omstreeks 1750, gezien en gewaardeerd vanuit gereformeerde ogen. Bij enige inspanning wordt men deelgenoot van een theologisch gesprek op hóóg niveau over een aantal hoofdzaken van de gereformeerde leer.

"Het prachtige Examen..."

Het een én het ander maakt de uitzonderlijke waarde van deze publicatie uit. Abraham Kuiper sprak niet voor niets over "Het nog altijd even prachtige Examen van Tolerantie" (Revisie der revisielegende, Amsterdam 1897, blz. 141). Hij zal daarbij én aan de sfeertekening én aan de dogmatische inhoud hebben gedacht. Een vluchtige blik in de Gereformeerde Dogmatiek van ds. G.H. Kersten maakt duidelijk, dat ook hij dit werk van Comrie en Holtius goed heeft gekend en er vrij vaak naar verwijst (Geref Dogm., Utrecht, 1966, I (blz. 150, 158, 162, 265, 286) en II (blz. 106, 191, 240, 267). Dat is niet verwonderlijk, omdat in het "Examen" een aantal kernthema's uit de gereformeerde leer én de geschiedenis

van het dogma uitvoerig aan de orde komen. In dit verband komen theologen en andere schrijvers uit vroeger tijden - zoals J. Maccovius, Jac. Trigland, G. Voetius, Jac. Leydekker, R. Donteclock, H. Brink en John Owen - soms bladzijden achtereens aan het woord. De stemmen van roomsen, remonstranten, en wijsgeren, voorzien van een weerlegging, ontbreken evenmin. Ook zijn een aantal kerkhistorische documenten, die betrekking hebben op leerkwesies, opgenomen.

In enkele artikelen willen we nader ingaan op de achtergrond en geschiedenis van dit groots opgezette werk en op één of meer van de onderwerpen, die de auteurs aan de orde hebben gesteld. Daardoor kan de betekenis van het "Examen" nog wat meer gestalte krijgen voor de lezer van nu.

De opvattingen van de Toleranten

Comrie en Holtius vertolkten in hun werk de algemene onrust en verontwaardiging over de ontwikkeling van de kerk in een ongereformeerde, remonstrantse en gematigd-vrijzinnige richting. Men wilde komen tot een brede tolerantie of verdraagzaamheid in zaken van de leer. Het "Examen" spreekt van een "wydgaapende tolerantie" en van "een geheele bende van onbeschaamde Jongelingen" (kandidaten en jonge predikanten), die de vrijheid neemt om de oude leer te ondermijnen (II, 509-510). De gereformeerde opvattingen moeten met die van de remonstranten op één lijn worden gebracht.

De periode, waarin deze gedachte in Nederland overheersend begon te worden, staat bekend als het tijdperk van de Toleranten (1740-1770). Het gevoel van deze Toleranten wordt door Comrie en Holtius als volgt getekend: "Dus zynse daar op uit, om rekkelyker regels en ruimer bepalingen omtrent de Geloofsartikelen in te voeren: op dat alle gezinsheden, immers die zich tot de Protestanten reekenen, eenige weinige generale poincten (gemeenschappelijke opvattingen) toestaande, in

dezelve kerkelyke gemeenschap en broederschap zouden mogen leeven, zonder voor eenige kerkelyke Censuren te vreesen" (I, blz. 20). Een klein aantal bladzijden verder wordt het streven "schoonpraatende Tolerantiepredikers" naar een ongereformeerde verdraagzaamheid opnieuw verwoord. Men moet elkaars opvattingen in liefde verdragen. Het geweten en de officiële leer van de kerk moeten door geen andere banden dan die van het Woord worden beheerst. Menselijke bepalingen moeten worden afgeschaft. Ten aanzien van alle zaken die niet duidelijk in de Schriften zijn omschreven, moet men óf zwijgen óf ieder zijn vrijheid laten (I, blz. 28, 29). Er moet vrijheid zijn van denken en vrijheid van gevoelen, zonder dat men aan een belijdenis of wat dan ook gebonden is (I, blz. 49). En wat de zaligheid betreft, staan deze Toleranten voor, dat God ons door óns toedoen zalig maakt. Maar de Bijbelse leer is, dat God ons in Christus, zónder ons toedoen zalig maakt (I, blz. 15).

De bron van de tolerantiegedachte

De tolerantiegedachte hangt samen met de doorwerking van de Verlichting in het kerkelijke en theologische leven van de achttiende eeuw. De Verlichting zelf is een geestesstroming, die reeds in de zeventiende eeuw werd voorbereid door de Franse wijsgeer René Descartes (1596-1650), die twintig jaar in Nederland doorbracht. Zijn invloed is aan de schrijvers van het Examen niet ontgaan. (II, 426-430).

De alom aanwezige twijfel aan de waarheid van het laatmiddeleeuwse wetenschapsgebouw in zijn tijd heeft Descartes gestalte gegeven door uit te gaan van de enige zekerheid, die er zou zijn: "Ik denk, dus besta ik". Dit betekent in een tijd vol ontdekkingen niet alleen een begrijpelijke breuk met de oude vorm van wetenschapsbeoefening. Die berustte namelijk niet zozeer op zelfstandig onderzoek maar op het na spreken van allerlei autoriteiten. Tegelijkertijd luidt het rationalisme echter

een absolute breuk in met Schrift en belijdenis. Het denkende ik, de menselijke rede of ratio bepaalt of iets helder en duidelijk is. En alleen datgene, wat aan deze eis voldoet, is waarheid. Ons door de zonde verduisterde verstand, dat alle geestelijke kennis van God, van Christus en van onszelf mist, wordt hier tot dé bron van alle kermis verheven.

Tolerantie: vormgeving van de Verlichtingsgedachte in het kerkelijke leven

In dit spoor zal de Verlichting in de achttiende eeuw het licht van de rede als hoogste norm propageren. Dit betekende nog niet, dat men vanuit de rede direct het bestaan van God ontkende. De leer van Descartes leidde in zijn uiterste consequenties tot atheïsme, maar dat ging de Toleranten veel te ver (1, 449).

Men bleef godsdienstig, maar op een redelijke manier. De gereformeerde leer moest bij het licht van de rede kritisch worden getoetst en omgebouwd. Er moest ruimte komen om vrijer en meer in overeenstemming met het inzicht van de rede te kunnen denken over godsdienstige zaken (I, 53). Tolerantie of verdraagzaamheid werd de vormgeving van de Verlichting in kerk en theologie. De binding aan een belijdenis achtte men voor mensen, die zelfstandig kunnen denken en oordelen, onverteerbaar. Daarom wilden de Toleranten af van elke binding aan de belijdenis. Terug naar de Schrift, zo stelde men, maar het gezag van het Woord zelf achtte men niet meer absoluut. De bijzondere openbaring van God in Zijn Woord werd ten diepste aan de rede onderworpen. In plaats van het geloof in de Drie-enige God, dat alle verstand te boven gaat, kwam men tot de belijdenis van het Opperwezen. Het bestaan van een Opperwezen valt tenslotte nog te beredeneren. Helaas kleeft deze smet ook aan onze psalmberijming, die uit 1773 dateert.

De algehele verdorvenheid van de mens werd ingewisseld voor het geloof in zijn goedheid en redelijkheid. Van de gereformeerde

leer van de erfschuld, het werkverbond en de verzoening van Christus voor elk der uitverkorenen persoonlijk wilde men niets meer weten. Dat achtte men zo onredelijk en zo daarom zo onaanvaardbaar. Als men het licht der rede goed gebruikte, kon men met de hulp van Christus zich zeker wel bekeren en de deugd betrachten.

Comrie en Holtius zijn echter bepaald niet onder de indruk van het nieuwe licht van de verlichte theologen en van hun zogenaamde vooruitgang in denken. Zij noemen het een 'vloekwaardige vermetelheid (...), wanneer iemand wyzer willende zyn dan God, onder den titul van nieuw en grooter licht, zyne eigene phantasieën en vindingen poogt te voegen by, ofte te stellen in plaatse van, die leere, welke God nodig vond aan de uitverkorenen tot hunne onderrichting, en aan zyne Dienstknechten tot stichting zyner Kerke, bekend te maken" (I, blz. 4, Den lezer genade).

Het genootschap van Voorstanders der Nederlandse Formulieren van Eenigheid

In de tijd van Comrie en Holtius kwamen naar Frans voorbeeld allerlei groepen burgers regelmatig bijeen in sociëteiten en genootschappen om lezingen bij te wonen, natuurkundige proeven te zien, zelfgemaakte gedichten voor te dragen en de nieuwste boeken te bespreken. Zo hield ds. Ballot, de grootvader van de beroemde weerkundige Buys Ballot, te Middelburg lezingen voor het Natuurkundig Genootschap der Dames. Bij deze ontwikkeling sluiten de (anonieme) schrijvers van het "Examen van het Ontwerp van Tolerantie" zich in de zeer uitvoerige titel van hun boek aan. Zij laten het voorkomen, dat zij optreden in naam van een nieuw genootschap, dat uit circa twintig personen bestaat en als naam draagt: "Voorstanders der Nederlandse Formulieren van Eenigheid". Dit genootschap heeft op zich genomen om de tolerantiegedachte van een groep kerkleden te toetsen aan Schrift en belijdenis. Het door deze oecumenische

groepering gemaakte ontwerp-van-verdraagzaamheid houdt in het verenigen van "De Leere in de Dordrechtse Synode Anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde Leere der Remonstranten". Het resultaat van de toetsing in de kring van het genootschap wordt aan belangstellende lezers aangeboden in de vorm van samenspraken.

De presentatie van het een en ander was zo overtuigend, dat veel lezers wérkelijk in het bestaan van het rechtzinnige genootschap én een complot van tolerante kerkleden geloofden (II, blz. 18, 182). Zo adresseert men een instemmende brief met de inhoud van de samenspraken aan het Genootschap zelf (I, 380-386). Om dreigende misverstanden te voorkomen maken de schrijvers de lezers enkele malen nadrukkelijk attent op het feit, dat het in het "Examen" om verzonnen personen gaat. De schrijvers richten zich tegen de gevoelens, die echt bestaan! (II, 258).

Het gezelschap in de boekerij van Euruodius

Om die reden hebben ze ook welbewust gekozen voor de in hun tijd algemeen gebruikelijke samenspraak. Daarmede wordt naar hun inzicht de objectiviteit in de weergave van de gevoelens gediend. Deze wijze van schrijven heeft het voordeel "dat ieder ingevoerd Persoon zyn eigen gevoelens levendigst voorstellen en bevestigen kan: daar en boven dat men dus niet genoodzaakt is tegen Personen te schryven, maar volstaan kan met de stellingen op te geven en de Waarheid aan de dag te leggen: wy hoopen dat dit de minste verbitteringe zal geeven, ten zy die verdraagsaame, welke wy tegengaan, zoo onverdraagsaam zyn, dat zy de gezonde leer niet meer kunnen verdragen" (I, blz. 7-8 Den lezer genade).

Comrie en Holtius geven in de samenspraken het woord aan vijf personen, nl. Orthodoxus, een Regtzinnige, Pantanechomenus, een Alverdragende, Adiaphorus, een Onverschillige, Philaethes, een Waarheidlievende en Euruodius, een Breedenweghoudende. De gesprekken vinden plaats in de bibliotheek van Euruodius, die

de andere deelnemers zijn "Systema" of het geheel van zijn opvattingen zal uiteenzetten. De kasten aan de ene zijde van het vertrek zijn rijk voorzien van vooraanstaande gereformeerde en lutherse auteurs uit de begintijd van de Reformatie en hun latere geestverwanten tot omstreeks 1640. Ze zijn met nogal wat stof bedekt, terwijl het spinrag de kastvakken versiert. De keuze van het genoemde jaartal door Comrie en Holtius is veelzeggend. Omstreeks die tijd verschenen de werken van René Descartes, die het licht van het verstand of de rede tot de enige norm voor de waarheid had verheven. (Vgl. I, blz. 60).

Aan de andere zijde van de boekerij bevindt zich een kastenwand, die gevuld is met meer recente werken op het gebied van literatuur, taalkunde, wijsbegeerte en theologie. Deze werken dienen om de godgeleerdheid vóór 1640 te zuiveren van al te strakke en vergaande stellingen (I, blz. 48- 49). Ze ademen alle de geest van de Verlichting. Op een veiling brengen ze steeds goed geld op! Na het bekijken van de bibliotheek geeft Euruodius of Breedeweghoudende ieder een plaats aan de tafel in het midden van de boekerij. Rechtzinnige en Waarheidslievende zitten naast de kastenwand met auteurs uit de tijd van de Reformatie en het begin van de Nadere Reformatie. Alverdragende en Onverschillige nemen naast Breedeweghoudende aan de andere zijde van de tafel plaats bij de boekenwand met werken van min of meer "verlichte" auteurs (I, blz. 52).

De personen in de samenspraken

Al hebben de schrijvers van het "Examen" geen personen bedoeld, toch hebben hun tijdgenoten de samensprekende figuren vrij gemakkelijk met levende personen kunnen verbinden. De beschreven gevoelens, een reeks hele concrete verwijzingen naar de gebeurtenissen in het kerkelijk leven van die dagen - zoals de zaak van ds. Van der Os te Zwolle - en reacties op het verschijnen van de samenspraken maakten dat mogelijk.

Wij moeten oog hebben voor het feit, dat de auteurs, die dicht bij elkaar woonden, bij het ontstaan van het "Examen" heel intensief hebben samengewerkt. Men kan daarom Comrie niet alléén met Orthodoxus of Holtius alléén met Philalethes verbinden. Het verschil in stijl maakt duidelijk, dat Holtius ook een aantal keren de figuur van Orthodoxus voor zijn rekening genomen heeft (zie bijv. I, blz. 582-586, II, blz. 157-166). Er komen onder de naam van Philalethes ook wijdlopig geschreven, sterk beredeneerde gedeelten voor, die zich kenmerken door een ruime toepassing van de klassieke logica. Het feit, dat Comrie in de wijsbegeerte was gepromoveerd, vormt naast het stijlelement een sterke aanwijzing, dat hij deze gedeelten heeft geschreven (zie bijv. I, blz. 567- 576).

Op grond van overgeleverde gegevens en aanwijzingen in het "Examen" zelf kan een "sleutel" gemaakt worden voor de "samensprekers" Wie zich voor het eerst in het zeer omvangrijke werk verdiept, krijgt met deze sleutel gemakkelijker greep op de gedachtengang.

- Orthodoxus of een Rechtzinnige: Alex. Comrie. In een aantal gevallen gaat Holtius echter achter deze figuur schuil.

- Philalethes of een Waarheidlievende: Nic. Holtius. Met name bij stukken, die opgebouwd zijn met behulp van de regels van de klassieke logica moet men bij Philalethes ook aan Comrie denken.

- Pantanechomenus of een Alverdragende: Jan Jacob Schultens (1716-1778), hoogleraar te Leiden in de theologie en de oosterse talen. Hij wilde gereformeerd zijn en tegelijkertijd pleitbezorger zijn voor het "eerlijk, heusch en vriendelijk" aanvaarden van de opvatting van anderen volgens "het grondbeginsel der edelmoedige menschenliefde". Schultens publiceerde tot twee keer toe een felle reactie op de inhoud van "Examen".

- Euruodius of een Breedeweghoudende: Joan Alberti (1698-1762), hoogleraar te Leiden, die de studenten inleidde in de theologie van Coccejus. De uitleg van de tekst alléén door middel

van het door God gegeven licht van de rede stond bij hem centraal. Dit uitgangspunt leidde in de praktijk tot het loslaten van de band aan de belijdenis, die in theorie werd beleden.

- Adiaphorus of een Onverschillige wordt gezien als een onbekende edelman. Comrie en Holtius zullen deze figuur wel hebben ontworpen als type van de regent uit de achttiende eeuw, die eigenlijk niet in de waarheid is geïnteresseerd, meestal sympathiseert met zijn verlichte tijdgenoten, maar op grond van puur praktische overwegingen allereerst de rust wil handhaven (I, blz. 47-47).

De schrijvers van het "Examen" zagen Schultens en Alberti als de ontwerpers van het voor Van der Os zo gunstige advies van de Leidse faculteit. Zij vertegenwoordigen in de samenspraken de tolerantiegedachte van de Verlichting. Uiteraard zijn ze niet zélf aan het woord, maar hun gevoelens worden vertolkt én weerlegd. De voluit gereformeerde positiekeuze van Comrie en Holtius zal nader blijken als we ons verdiepen in enkele onderwerpen van het "Examen" zelf.

Het hoofdthema en de school van Saumur

Uiteraard laat zich de inhoud van een werk van 1500 bladzijden niet samenvatten in enkele artikelen. De inhoud van de tien samenspraken kan echter in hoofdlijnen als volgt worden weergegeven:

1. De inhoud van de tolerantiegedachte, die kan leiden tot de samensmelting van de leer van Dordrecht met die van de Remonstranten (hoofdthema van het hele werk). De werkelijk gereformeerde verdraagzaamheid krijgt eveneens aandacht.
2. De tweede samenspraak geeft een beknopte aanduiding van alle onderwerpen, die Comrie en Holtius aan de orde willen stellen. Ze worden gepresenteerd in de vorm van het "Systema" van Euruodius (I, blz. 64-113, vergelijk blz. 362-363). Deze onderwerpenreeks wordt echter geplaatst tegen de achtergrond

van een bijzonder heldere en inzicht gevende behandeling van de school van Saumur, een protestantse universiteit in Frankrijk (1599-1685). Een aantal hoogleraren ontwierp daar een theologie, die een brugfunctie moest hebben tussen de gereformeerde orthodoxie en de remonstrantse leer.

Comrie en Holtius typeren de leer van Saumur trefzeker en scherp als een poging om genade en werk te vermengen. De genade is geen vrije genade meer, omdat de heiliging van de christen in aanmerking komt bij de rechtvaardigmaking (I, blz. 61-62). Het is een oude dwaling in een nieuw kleed. Euruodius heeft de leer van Saumur (zie de samenvatting I, blz. 114-117) nog wat verbeterd en toegespitst om de verzoening tussen gereformeerden en remonstranten mogelijk te maken (I, blz. 113). De samenspraak eindigt in een bewogen waarschuwing tegen deze dwalende gevoelens. De schrijvers van het "Examen" hebben heel scherp gezien, dat het ontstaan van de tolerantiegedachte op godsdienstig gebied ten tijde van de Verlichting in Nederland is voorbereid door de toenemende invloed van de school van Saumur (vergelijk I, blz. 158).

De aard van de ware godsdienst

3. De derde samenspraak heeft als onderwerp: De wezenlijke natuur van de godsdienst. Schokkend is de opmerking van Euruodius, dat hij zelf de drie-eenheid van God niet ontkent, maar dat mensen die dit leerstuk niet belijden en godzalig leven daarmee niet van de zaligheid mogen worden uitgesloten (I, blz. 148-149, 166-167). Tolerantie op dit punt is nodig, omdat bij de remonstranten invloed van de vaders der vrijzinnigheid, de gebroeders Socinus, aanwezig is, die het geloof in de drie-enige God verwierpen. Verzoening van de tegenstellingen vraagt, dat men elkaar op dit punt vrij laat... Dat zou ten aanzien van de zaligheid niets uitmaken. Als men maar gehoorzaam is aan de geboden van God...

We proeven in "Het Examen" het grote verdriet van Comrie en Holtius, die zien hoe omstreeks 1750 deze "verlichte" visie hand over hand toeneemt. Ze besluiten met een gebed: "Och Heere! staat op tot onze hulpe; en geeft de Ziel van uwe Tortelduive niet over aan het wild gedierte des Velds" (I, blz. 159-160). Nu komt de volgende kernvraag om een antwoord: Maakt God degenen zalig, die bepaalde vereisten bezitten of doet Hij dat uit vrije genade? Luther en Calvijn worden bij de beantwoording betrokken. De betekenis en het gezag van de belijdenisgeschriften komen voor het eerst ter sprake.

Een historisch feit in het geding

De derde samenspraak besluit met een uitvoerig historisch verhaal van twintig pagina's over een plan van de remonstranten om in 1623 prins Maurits te doden. Reeds in de eerste samenspraak hebben Comrie en Holtius aangegeven, dat dit geschiedverhaal moet dienen om de onbetrouwbaarheid van de voorstanders van de tolerantiegedachte en de onbeschaamdheid van tal van remonstranten uit hun dagen, die de feiten ontkenden, te illustreren. Er is in een aantal geschriften fel op gereageerd. Op een gegeven ogenblik ligt er op de tafel in de boekerij van Euruodius zelfs een heel stapeltje boeken (I, blz. 545). Comrie en Holtius schrijven, dat zij met grote bitterheid zijn aangevallen in "Spectators en Brieven". Met de eerste groep publicaties worden algemeen vormende tijdschriften bedoeld, die in de Verlichting ontstonden en een bloeitijd doormaakten. Verder blijkt dat een zekere Alethophilus zich tot drie keer toe in een brief tot het gezelschap oftewel "Het Genootschap van Voorstander der Nederlandse Formulieren van Eenigheid" heeft gericht. Ook schrijft een Theophilus Philadelphus naar aanleiding van het "Examen" een geschrift onder de titel "Onschuld der Remonstranten". In deze publicaties worden de auteurs van het "Examen" afgeschilderd als verfoeilijke lasteraars.

De kwestie wordt dan ook telkens weer in het "Examen" aan de orde gesteld. Comrie en Holtius hebben zelf ook wel aangevoeld, dat een dergelijke historische uitweiding wat vreemd aan doet in een dogmatisch werk. Het is zeker niet hun sterkste argument, terwijl ze in het begin van de reeks samenspraken niet aan generalisatie zijn ontkomen. Ze gaan in de loop van hun publicaties dan ook wat voorzichtiger om met het historische feit, dat als zodanig onomstotelijk vast staat. Ze spreken tenslotte terecht over "sommige" remonstranten (I, blz. 29-30, 378-379, 533-535. 546- 556).

Het een en ander maakt duidelijk hoe zeer "Het Examen" ook in "verlichte" kringen de aandacht trok. Toonaangevende tijdschriften hielden zich niet alleen bezig met het genoemde historische onderwerp, doch ook met de theologische thema's, die Comrie en Holtius aanreikten. Men kan echter de waarheid niet verdragen. "De woede en heftigheid van eenigen tegen ons is daar een blyk van; anders zoude men ons, zo wel als de Schrijvers van de Spectator en de Berlynse Wysgeer (tijdschriften) ongemoeid laten; daar men ons nu bitter aanvalt, omdat men niet gedooogen wil, dat het licht op den Kandelaar schyne, waar door de Gemeentens van Nederland mogen bequamer gemaakt worden om zelve te zien en te oordeelen, of de waarheid, zonder inmengzel van de Subtile Pelagianerye, zuiver aan haar gepredikt werde. Maar het is des Heeren zaak die wy verdedigen..." (I, blz. 557-558).

De kennis van God

4. De kennis van God is het onderwerp van de vierde samenspraak. Bijna tachtig bladzijden (I, 278-356) wordt besteed aan de zogenaamde middelkennis in God, die dient om bij roomsen, remonstranten en "verlichte" theologen (het Systema der Euruodianen) de onafliankelijkheid van de vrije wil staande te kunnen houden. Daarmede wordt de volstrektheid van het

genadewerk van God geloochend. De opvallend grote aandacht voor dit onderwerp hangt uiteraard nauw samen met de kern van de tolerantiegedachte. Om gereformeerden en remonstranten te kunnen verzoenen, moet men de eersten ertoe brengen enig vermogen aan de mens toe te schrijven... Als Orthodoxus en Philalethes deze dwaling weerleggen, maakt Pantanechomenus of een Alverdragende zich zo boos, dat hij een bloedneus krijgt (I, blz. 281)!

Gods vergeldende gerechtigheid

5. De spanningen rond ds. A. v.d. Os te Zwolle in 1749 vormen de directe aanleiding voor de behandeling van Gods wraakvorderende gerechtigheid. De betrokken predikant verklaarde dat deze gerechtigheid niet zou voortvloeien uit de natuur van God, maar zou behoren tot de wilsbepaling van Zijn besluit. Dit betekent, dat God de zonde ook zou kunnen vergeven zonder een volkomen genoegdoening te ontvangen. Een collega van de betrokken predikant had verklaard, dat zo'n standpunt niets zou afdoen van iemands rechtzinnigheid (I, blz. 427). Dat is standpunt van de Toleranten, dat aan de universiteiten in het openbaar wordt geleerd. Men moet elkaar in een dergelijk verschil van opvatting kunnen verdragen (I, blz. 432).

Als Orthodoxus en Philalethes dat weigeren, zijn ze in de ogen van Euruodius en zijn vrienden niet anders dan "rigidissimi" oftewel zeer rechtzinnige stijfkoppen! De auteurs weerleggen het gevoel van Van der Os allereerst vanuit een definitie van Gods gerechtigheid (I, blz. 422). Daarna volgen de kernegegevens van de Heilige Schrift. (I, blz. 440-448). De schrijvers handhaven op grond daarvan ten volle, dat de heilige natuur van God eist, dat de zonde door Hem met de hoogste, dat is met de eeuwige straf naar lichaam en ziel wordt gestraft. Zij wijzen daarbij ook op "de alderdoorluchtigste demonstratie van die door Gods Natuur noodzakelyke Gerechtigheid naa buiten, in Gods handelingen

met zynen eygen Zoon, den tweeden Adam, als Borge de Persoonen der uitverkorenen vervangende" (I, blz. 465).

Als de vergeldende gerechtigheid niet behoort tot de natuur van God, maar een willekeurige uiting van Zijn wil zou vormen, kan Hij zondaren eventueel ook zonder betaling vergeven. Dan wordt Christus een droevige martelaar. Die ons medelijden oproept. omdat Hij zuiver willekeurig wordt gestraft. Óp de achtergrond staat opnieuw de leer van de vrije wil. De mens betaalt door zijn geloven eigenlijk een deel van de straf (I, blz. 510). Gods gerechtigheid betekent dan dat Hij de voortdurende wil heeft om ieder het zijne te geven (I, blz. 405). Zo wordt én de Bijbelse leer van de vergeldende gerechtigheid van God én de volkomenheid van het offer van de Borg geloofend! De dwaling mag niet met de waarheid op één lijn worden geplaatst. Hier is geen tolerantie mogelijk. De ernst van de zaak grijpt Orthodoxus zo aan, dat hij - in het spoor van Thomas à Kempis en Willem Teellinck - Christus sprekend invoert om de Euruodianen te vermanen (I, blz. 468-470).

Het besluit van God in het algemeen

6. Comrie en Holtius gaan in de zesde samenspraak vooral in op de gedachte, dat Gods besluit zou moeten worden onderscheiden in een algemeen en een bijzonder besluit. De gedachte was ontwikkeld in de school van Saumur (I, blz. 609) en was in "verlichte" ogen uitstekend bruikbaar voor een poging om gereformeerden en remonstranten met elkaar te verzoenen. De "Campvechter" van deze stroming - hiermede wordt steeds ds. A. v.d. Os te Zwolle bedoeld - stond deze visie in enigszins toegespitste vorm voor (I, blz. 603) en in het "Examen" vertolkt met name Euruodius dit gevoelen (I, blz. 609).

De constructie van het algemene en bijzondere besluit wordt ten diepste gedragen door een vorm van algemene verzoening, die in het "Examen" in het taalgebruik van die tijd steeds wordt

aangeduid met "algemene genade" of met "algemene liefde". In het algemene besluit zou God géén personen hebben verkozen, maar besloten hebben om allen die in Christus geloven zalig te maken. In het bijzondere besluit heeft God besloten aan enigen door Zijn krachtige (niet onweerstaanbare) genade het geloof te schenken, waardoor zij zich met Christus kunnen verenigen (I, blz. 603-610). De vrije wil van de mens krijgt ruimte! De auteurs van het "Examen" handhaven daartegenover krachtig de gereformeerde leer, dat er één eeuwig, onveranderlijke besluit van God is. Dit besluit is de besluitende God Zélf Uit Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen! (I, 579, 594).

De zesde samenspraak kenmerkt zich door een hoge moeilijkheidsgraad. Dit hangt samen met het gebruik van de methode van de gereformeerde scholastiek, die het hele werk draagt, maar de opbouw van dit hoofdstuk met name heel nadrukkelijk beheerst.

De auteurs geven eerst een zo volledig en scherp mogelijk geformuleerde definitie van Gods besluit. De Bijbelse gegevens worden daarbij niet genoemd, maar wel altijd voorondersteld (vergelijk II, 71-72). Dan volgt een zeer lange, al redenerend gegeven toelichting, die laat zien dat de definitie juist is. Eén van de gevolgen van deze aanpak is, dat de fundamentele Schriftgegevens hier voornamelijk aan het einde van het betoog worden genoemd in de vorm van twee citaten uit het werk van Samuel Rutherford en John Owen. Aan deze methode van ordenen en denken, die niet altijd bevredigt, zal in een slotbeschouwing over de betekenis van het "Examen" nog nader aandacht worden gegeven.

De predestinatie

7. De zevende samenspraak, die met 220 bladzijden de grootste is van het gehele "Examen", sluit direct bij de vorige aan en geeft een uitwerking van de leer van de predestinatie. Het is een

hoofdstuk met een bijzonder rijke en afwisselende inhoud, dat inzet met een heldere beschrijving van de ontwikkeling der leer in de zestiende en zeventiende eeuw aan de hand van veel dogmenhistorisch materiaal. De Schriftgegevens krijgen in het eigenlijke betoog nu vrijwel direct aandacht in een opnieuw aan John Owen ontleend vergelijkend overzicht van de Bijbelse én de remonstrantse leer (II, blz. 37-39), terwijl in het vervolg bij kernpunten de Schriftgegevens ook worden genoemd.

Opvallend is dat Comrie en Holtius, die zelf duidelijk het supralapsarische gevoelen voorstaan ten aanzien van de volgorde in de besluiten van God, werkelijk alle ruimte laten voor de infralapsarische opvatting die deze volgorde anders ziet. Zij zijn zich bewust dat de belijdenisgeschriften uitgaan van de infralapsarische benadering. Beide opvattingen zijn goed gereformeerd. Ze leren beide de verkiezing van bepaalde personen uit vrije genade en zijn één in hun afwijzing van de remonstrantse leer (II, blz. 21-22, 61, 103, 111). Het bekende gezegde, dat veel predikanten in de studeerkamer "supra" zijn, maar op de kansel "infra", blijkt terug te gaan op een uitlating van de Leidse hoogleraar F. Spanheim (1600-1649).

Treffend is de "tafel" met acht verschillende opvattingen van de predestinatie (II, blz. 58-59), die een deel van de uiteenzetting beheerst. Dit overzicht heeft de tijdgenoten stellig uitermate geboeid en geprikkeld. Wie op de hoogte was van het kerkelijke leven, begreep uit het verband direct dat Ds. v.d. Os te Zwolle en de hoogleraren te Leiden gekozen hadden voor een van de School van Saumur afgeleid denken, dat min of meer remonstrantse trekken vertoonde. Comrie en Holtius plaatsen daartegenover de klassieke gereformeerde leer van de verkiezing en de verwerping. Ook hier dient een omvangrijke definitie als uitgangspunt voor de toelichting (II, blz. 62). De auteurs beklemtonen dat de predestinatie een daad is van Gods soevereiniteit (II, blz. 110). In hun slotbeschouwing sluiten ze rechtstreeks bij de Dordtse Leerregels aan. Zij weigeren nadrukkelijk om bij de leer der

verwerping de laatste logische denkstap te zetten, waarbij de verantwoordelijkheid van de mens zou worden uitgewist. Deze verantwoordelijkheid wordt ten volle gehandhaafd (II, blz. 191, 192). De verwerping is een voorbijgaan van sommigen in de verkiezing (actus negativus). Mensen gaan echter altijd om hun eigen schuld verloren vanwege hun ongelooft en de weigering zich te bekeren (II, 100-101, 173, 200)!

In het slotbetoog wordt de visie op de predestinatie vanuit een algemeen en bijzonder besluit van God nog eens, maar nu zeer uitvoerig als ongereformeerd ontmaskerd en verworpen. Het gaat ten diepste om "de oude remonstrantse deun", waarbij God verkiest om de hoedanigheid van het zélf geloven. De Toleranten wilden zó een "middelweg" scheppen om gereformeerden, remonstranten en andere christenen te kunnen verenigen (II, 194). Tegenover tal van "gereformeerde" tijdgenoten, die de mens een vermogen wilden toeschrijven om te geloven, hebben Comrie en Holtius met kracht Gods soevereiniteit gehandhaafd. Het zaligmakend geloof is ten volle gave en genade.

Joh. Alting, de leider van "de derde partij"

8. Voor zij in de achtste samenspraak daarop antwoorden, wijzen Comrie en Holtius de aantijging af, dat zij in het "Examen" maar wat aan het fantaseren zijn. Ze zouden "een Leugenschakel formeren, om de zwaarhoofdigen, tegen allen schyn van waarheit in, in te boezemen, als of de Kerke in gevaar was" (II, blz. 257, vgl. blz. 271). Het gaat bij het "Systema der Euruodianen" of de tolerantiegedachte niet om fantasie, maar om werkelijkheid. De kern van het stelsel wordt gevormd door de ontkenning van het werkverbond, de directe toerekening van de schuld van Adam aan de mens (II, blz. 281-282) en de toerekening van de door Christus verworven gerechtigheid aan Zijn volk (II, blz. 271-272). Het zal duidelijk zijn, dat die ontkenning ruimte scheidt voor het waarden van de vrije wil, het zélf geloven van de mens en de

positieve waardering van het menselijk verstand als norm naast en boven de Schrift. De diepste wortels van deze dwaling liggen in het verleden.

De Groningse hoogleraar Jac. Alting (1618-1679) krijgt allereerst aandacht. Een collega, Sam. Maresius, beschuldigde hem van niet minder dan 31 dwalingen! Daarbij kwam dat Alting zijn studenten "met meer drift dan wijsheid" les gaf in de wijsbegeerte van Descartes. De studenten stroomden van alle kanten toe. "Zijn faam en glorie steeg hierdoor tot in den hoogsten top" (II, 269-270). Alting is de man, die in de grond van de zaak de verlichte opvattingen van de Toleranten voor het eerst vorm gaf. Hij werd de leider van "de derde partij" binnen de kerk in de zeventiende en de achttiende eeuw.

De overwinning van de Toleranten op de Oude en de Nieuwe Studie

De twee andere partijen werden gevormd door de Voetianen (de Oude Studie) en de Coccejanen (de Nieuwe Studie), die elkaar op grond van een diepgaand verschil in exegese van de Schrift meer dan een eeuw fel hebben bestreden! Daardoor is de positie van de gereformeerden verzwakt. Zij die werkelijk behagen hadden in "de Zielvertroostende Geloofsleere" werden er niet door gesticht, terwijl de zuivere, Bijbelse leer van de praktijk der godzaligheid door de twisten werd verwaarloosd (II, 277, 279). In de dagen van Comrie en Holtius was deze strijd geluwd. Het is opvallend hoe mild zij als Voetianen oordelen over de Coccejanen: "de Broeders van de nieuwe studie" (II, 284). Het gaat om "ongelukkige Broedersverschillen" (II, 279), daar de theologie van Voetianen en Coccejanen in de grond dezelfde was (II, 283). Wel maken zij heel duidelijk dat Coccejanen, die met Descartes sympathiseren door hen niet als broeders worden gezien.

Eerst was de partij van Alting duidelijk in de minderheid. Zijn opvattingen werden na hem in een radicaler vorm uitgedragen

door drie predikanten, nl. Balthazar Bekker, H.A. Roëll en Joh. Vlak, die alle drie in de lijn van René Descartes het redelijke denken binnen de theologische bezinning nog verder gingen verzelfstandigen. Deze ontwikkeling werd sterk gestimuleerd door de komst van de Hugenoten na de opheffing van het Edict van Nantes in 1685. Over het gereformeerde gehalte van deze vluchtelingen oordelen Comrie en Holtius zeer ongunstig. Een groot aantal van hen was besmet met het halve remonstrantisme van de school van Saumur of sympathiseerde met het rationalisme van Descartes (II, blz. 278-279). Hun invloed droeg in belangrijke mate bij aan de doorwerking van de ideeën van Alting en de zijnen.

De derde partij - die van de Toleranten - is ten tijde van Comrie en Holtius duidelijk aan de winnende hand. Zowel de opvatting van Voetius als die van Coccejus zijn volgens de schrijvers van het "Examen" vergaand ondermijnd. Het is zeer opvallend, dat zij het verlies van de Oude en Nieuwe Studie niet uitsluitend aan de dwaalleer toeschrijven, maar dat vooral wijten aan de invloed van de praktische ethiek, die daarbij behoorde: de school van Marseille uit de kring van de Hugenoten. Het leven in de tere vreze des Heeren moet in de achttiende eeuw in sterke mate zijn afgenomen. Een dode orthodoxie ontwikkelt nimmer werfkracht, omdat de geur van Christus eraan ontbreekt. Door dit algemene verval zien velen schijn voor zijn aan! Men mist zelf het werk van de Heilige Geest en raakt onder de indruk van het redelijke, praktische christendom van de Verlichting. De kern van deze Frans gekleurde visie op het christelijke leven is immers, dat men in eigen kracht met het redelicht het pad der deugd kan betreden en de genade zich kan waardig maken. Plicht gaat voor genade, is de redenering van de Toleranten (II, blz. 279).

De kritiek op de binding aan de Formulieren van Enigheid

Dat een dergelijke visie in strijd is met het gereformeerd belijden,

achten zij van geen belang. Elke werkelijke binding aan de belijdenis is voor hen onaanvaardbaar. Volgens Pantanechomenus, of een Alverdragende beroven de drie formulieren een mens van zijn vrijheid tot spreken en denken. (II, blz. 298). Euruodius of een Bredeweghoudende doet er nog een schepje bovenop. De Formulieren van Enigheid zijn "onnodig, onnuttig, jaa schadelyk, de voedsters van luyheit, aanblasers van Twist en Krakkeel, die het gezach van Gods Woort verminderen. Instrumenten van Inquisitie en Tyrannic, dienen om die gene die met Godts Woort spreken willen, zoo zy van de woorden en lettergreepen der Formulieren afwyken, te veroordeelen, uit de Kerkgemeenschap te werpen en te anathematizeren (vervloeken)" (II, blz. 303). Fijntjes merken de auteurs van het "Examen" op, dat eigenlijk alle bezwaren tegen de belijdenisgeschriften ten tijde van de Dordtse Synode al bij de remonstrantse voorman Episcopius te vinden waren. Het is dat de tovenares van Endor niet meer leeft, maar anders zou je denken, dat die Episcopius op de stoel van Euruodius had gezet (II, blz. 307). Euruodius lijkt op die remonstrant als twee druppels water.

Het nut van de belijdenisgeschriften

Dan volgt een uitnemende uiteenzetting over het nut van de belijdenisgeschriften (II, blz. 308-374). Het verschil tussen Schrift en belijdenis wordt direct heel helder getypeerd: "Dat in den Bijbel Godt zelve, door Mannen van zynen Geest gedreven en bestiert, zoo in den woorden als in de zaaken die daar in voorgesteld worden, op eene onfeilbare en onbedriegelijke wyze met ons spreekt; maar dat in de Belydenissen en Catechismen Godt niet tot ons spreekt, maar dat wy daar in met en tot elkander voor Gods ooge spreken van Godt en Goddelyke zaaken, welke wy volgens zyne openbaringe te gelooven hebben, en wegens Gods vrye genade als plichten van dankbaarheid voor de verlossinge, zonder ons toedoen aan ons toegebracht, te betrachten hebben" (II, blz.

308). De belijdenisgeschriften zijn als cement, "waardoor de levendige steenen met eikanderen en met het fundament" verbonden worden (II, blz. 317).

De Formulieren van Enigheid zijn noodzakelijk vanwege de opdracht tot belijden, ter bevordering van de eenheid, ter voorkoming van scheuringen en ter weerlegging van een dwaalleer

Uit de rijke reeks argumenten ter verdediging van de belijdenisgeschriften geef ik er één wat breder weer Volgens Euruodius of een Bredeweghoudende is het opdringen van de Drie Formulieren, die in mensenwoorden geschreven zijn, een loochening van de volmaaktheid van Gods openbaring. Men verheft zichzelf met zijn feilbare menselijke verwoording van de geloofsleer boven de Heilige Geest (II, blz. 353). Comrie en Holtius verwerpen die beschuldiging als laster De Schrift geeft op een volmaakte wijze aan al hetgeen wij "te gelooven en te beleeven" hebben (II, blz. 355). De gereformeerden staan dan ook geen absolute, maar een betrekkelijke noodzakelijkheid van deze regel voor leer en leven voor. Hoe waardevol de Drie Formulieren van Eenigheid ook zijn, ze zijn "geen Goddelyk Richtsnoer der Leere" (II, blz. 363). De Toleranten vergissen zich. Zij maken geen onderscheid tussen de Regel (het Woord) en hetgeen naar het Woord moet worden gereguleerd (de belijdenis). Het is geoorloofd om van de gezonde leer, onder de verlichting van de Heilige Geest met de hulp van ons verstand, een samenvatting te geven (II, blz. 370). Dat heeft Paulus ook bedoeld als hij het gebruik van de Schrift nuttig noemt (2 Tim. 3:16-17).

De beschuldiging van Joh. van den Honert

Het feit, dat de inhoudsopgave van deel II ten aanzien van dit gedeelte van het "Examen" (blz. 377-390) onjuist is, betekent slechts een heel miniem vlekje op de fraaie heruitgave van Den Hertog. De passage moet niet worden aangeduid als "Overzicht

van de eerste acht samenspraken", maar als "De beschuldiging en weerlegging van J. van den Honert". De Leidse hoogleraar heeft zich vooral gestoten aan een conclusie uit de zevende samenspraak, verschenen in 1756. Zijn ergernis heeft hij heel recent nog eens gepubliceerd in het bekende, veel gelezen tijdschrift "Boekzaal der geleerde waerelt" van 25 april 1756. De door Van den Honert bestreden conclusie berust echter volgens Comrie en Holtius op een goed opgebouwd betoog van vijf bladzijden. In hun conclusie stellen zij, dat het bestaan van het Wezen van God en van de drie goddelijke Personen niet gegrond is op een vrije wilsbepaling van de predestinatie van God, maar in het Goddelijke Wezen en bestaan van de drie Personen in dat Wezen als zodanig (II, 384, vgl. 70).

Van den Honert noemt dat gevoelen "volslagen kettters". Hij beschouwt het als een verloochening van de gehele predestinatieleer en als een aanzet tot "Spinosissterye in de godgeleerdheid". Het laat zich verstaan dat Comrie en Holtius terecht uiterst verontwaardigd zijn over de beschuldiging, dat zij verwantschap met de joodse filosoof Baruch Spinoza (1632-1677) zouden vertonen. Deze denker hield er onder meer een volstrekt on-Bijbels Godsbegrip op na. De schrijvers van het "Examen" hebben niet anders willen zeggen, dan dat het zogenaamde huishoudelijke werk van elk der drie goddelijke Personen voortvloeit uit de natuur en de bestaanswijze van deze Personen in het wezen van God. "Wat razemye is het dan, hier te rammelen van Spinosissterye?" (II, blz. 386).

Overigens blijft de benadering van "de Sublime Doctor" door de auteurs van het "Examen" niet altijd op zakelijk niveau. Het gelijk is zonder meer aan hun zijde, maar naast goede waardeoordelen staan ook anoniem gegeven beledigingen. Van den Honert is geen man van wetenschap! Hij 'rammelt al wederom zynen Koekoeks - zang, die hem dunkt zo behagelyk te klinken als de melodie van een nachtegaal, of repeteert zyne tot vodden gescheurde argumenten' (II, blz. 379-380). Hij leeft in de hoogmoedige

verbeelding, 'dat hy altyt over zyne partye zegepraalt, als hij maar aan het laatste woort kan blyven, en antwoordt daarby niet op 't geen hij beantwoorden moest" (II, blz. 381). Hij kent de grensscheiding tussen licht en duisternis niet! Van den Honert verstaat niet wat hij zegt en is niet bekwaam om anderen te onderwijzen en als hij het wel verstaat, is hij een vuile lasteraar Tenslotte wordt de doctor ingedeeld bij de remonstranten en hun vrienden (II, blz. 389). De visie van schrijvers op Van den Honert, zal in het volgende artikel, waarin het einde van het "Examen" aan de orde komt, nog enige aandacht ontvangen.

Over de schepping in het algemeen en het lichaam van de mens

Comrie en Holtius beperken zich vervolgens weer tot hun eigenlijke taak: het toetsen van de inzichten van de Toleranten aan Schrift en belijdenis. Het zal na het bovenstaande niemand verbazen, dat de schrijvers het niet kunnen nalaten om eerst de gedachten van Spinoza beknopt weer te geven en te weerleggen (II, blz.394-395). Ook daarna trilt de verontwaardiging over "dien Doctor, die ons, en de onzen, als Spinosisten verkettert" (II, blz. 408, 432, 437) nog lange tijd mee in het betoog.

Daarin wordt eerst het gevoelen bestreden van een aantal vrienden van Pantanechomenus of Alverdragende. Men leest bij hen geen woord over het scheppen van God, die "iets uit enkele niet" te voorschijn heeft geroepen. Alle aandacht geven zij aan de tweede schepping oftewel de "opcieringe van alle dingen". Zij moeten veel opener zijn en duidelijk hun gevoelen vertolken, zodat hun rechtzinnigheid kan blijken (II, blz. 401-402). Tussen de regels door lezen we het vermoeden, dat er onder de Toleranten aanhangers voorkomen van de leer van de eeuwige stof, die God bij de schepping alleen een nadere vorm zou hebben gegeven (II, blz. 396).

Comrie en Holtius geven ook vrij veel aandacht aan de bestrijding

van het gevoel van de in Rijnsburg geboren Pierre Poiret (1646-1719). De gedachten van deze predikant, vrijdenker en mysticus, afkomstig uit een Hugenotengeslacht, blijken voor Euruodius grote aantrekkingskracht te hebben. Hij verdedigt in het spoor van Poiret, dat het lichaam van de eerste mens een bijzondere heerlijkheid bezat, omdat het geschapen zou zijn uit de door God uitgezochte allerbeste kwaliteit aarde. Orthodoxus of Rechtzinnige werpt die stelling echter om met een beroep op Gen. 2:17. De heerlijkheid van het lichaam van de eerste mens hing niet samen met de kwaliteit van het stof, maar met de macht van de Schepper (II, blz. 412-416).

De ziel van de mens

In de volgende vraagstelling klinkt de gehele worsteling der geesten in de zeventiende en de achttiende eeuw mee. Heeft de Schrift gelijk, waarin God ons openbaart, dat de ziel van de mens wordt gevormd door zijn "hart", zijn "ik", dat eenmaal geschapen werd naar Gods beeld en onsterfelijk is? Of heeft René Descartes gelijk, die gesteld heeft dat de menselijke ziel alleen bestaat "in een enkele denkinge, of dadelijkheid van denken"? (blz. 419-420). Pantanechomenus of Alverdragende kiest zondermeer voor het laatste. Wie aan alles twijfelt, stelt vast dat hij is, omdat hij denkt. Dat is dan het enige wat zeker is. Zo wordt de mogelijkheid geopend om ook in de theologie het redelijk denken als norm, naast en boven het Woord van God te plaatsen.

De auteurs van het "Examen" grijpen opnieuw naar de voor hen zo vertrouwde methode van de gereformeerde scholastiek. Door middel van een logisch betoog, dat de Bijbelse gegeven vooronderstelt, bewijzen zij dat de ziel een onsterfelijk geestelijk wezen is, begiftigd met het vermogen om te denken en te willen. De ziel kan daardoor allerlei invloed uitoefenen op zichzelf en buiten zichzelf (II, blz. 423, 425). Een verwijzing naar een Bijbeltekst - Rom. 9:11a - volgt pas in het slot van het betoog (II,

blz. 429).

Comrie en Holtius geven blijk van een scherp psychologisch inzicht ten aanzien van de menselijke persoon. Daarmede zijn zij hun tijd ongetwijfeld vooruit. De oude Griekse gedachte, dat het lichaam een gevangenis zou zijn, waarin de ziel zou wonen, wordt afgewezen. Ziel en lichaam moeten worden onderscheiden, maar ze beïnvloeden elkaar voortdurend. Er is een algehele vereniging van ziel en lichaam die de mens maakt tot een geheel enige, ondeelbare persoon (II, blz. 423, 425-426).

De Toleranten en het werkverbond De consequentie van de gedachte, dat de ziel uit enkel denken bestaat, is ondermeer de verwerping van het werkverbond. Men vindt het in de kring van de Toleranten volstrekt onredelijk en onmogelijk, dat de zonde van Adam ons zou worden toegerekend (II, blz. 433). Mensen die dat geloven zijn in de ogen van Pantanechomenus slechts "domme leveraars". Hij kan alleen maar lachen bij de gedachte, dat er een werkverbond zou bestaan. Deze kerndwaling wordt door Philalethes en Orthodoxus voorlopig weerlegd en vormt het hoofdonderwerp van de volgende en laatste samenspraak, die twee jaar later - in 1759 - het licht ziet.

De kritiek, de naam en de zaak

Dit historische verhaal maakt duidelijk hoe zeer de leer van het werkverbond de gemoederen beroerd heeft. We zagen reeds dat de Toleranten het uit redelijk oogpunt niet rechtvaardig achten, dat de schuld van Adam aan zijn nakomelingen zou worden toegerekend. In de tiende samenspraak van het "Examen", die in 1759 verschijnt en 225 bladzijden telt, laten Comrie en Holtius de critici herhaaldelijk aan het woord. Het zou om "een problematisch leerstuk" gaan, dat geen grond in het Woord van God zou hebben (II, blz. 569) en evenmin zou voorkomen in de Formulieren van Enigheid. Het is een vondst van een aantal theologen van de laatste tijd en is een schibboleth in de handen

der rechtzinnigen. Zij zouden degenen die de leer van het werkverbond niet voorstaan graag de kerkgemeenschap "uitboenen"(II, blz. 591).

Nu is het waar, dat het begrip "werkverbond" in tegenstelling met het genadeverbond niet letterlijk in de Schrift voorkomt. Dat is Comrie en Holtius uiteraard niet ontgaan. Zij wijzen erop, dat er gereformeerde theologen zijn, die om deze reden het begrip werkverbond liever niet willen gebruiken of voor een andere benaming kiezen. Men spreekt bijv. in de lijn van Rom. 3:27 over het gesteld zijn van de goed geschapen mens onder een Wet der Werken (H, blz. 603-604). Zulke theologen zijn er nog. Wie zich verdiept in de "Gereformeerde Geloofsleer" (I-III, 1884-1887) van een onverdacht gereformeerd man als H.E. Gravemeijer komt géén hoofdstuk tegen over het werkverbond, maar wel over het proefgebod en over de toerekening van de schuld van Adam aan al zijn nakomelingen. J. van Genderen en W.H. Velema besteden in hun "Beknopte Gereformeerde Dogmatiek" (1992) wel aandacht aan het werkverbond in het hoofdstuk "Over de zonde", maar spreken bij voorkeur met de Kleine Catechismus van Westminster over een "levensverbond". De schrijvers van het "Examen" willen een dergelijke ruimte nadrukkelijk aan andere gereformeerde theologen laten. Het gaat hen niet om het enghartig hanteren van een woord, maar om de zaak, die zij met alle gereformeerden belijden: "terwyl zy nochtans in allen deele dezelve Waarheden vast houden en verdedigen, om welke het ons te doen is, en die zy, nog wy, ons nooit zullen laten aftiandig maken" (II, blz. 604).

De plaats van het werkverbond in de kerkgeschiedenis, in de belijdenisgeschriften en in de Schrift

Comrie en Holtius gaan op de bezwaren in met een keur van argumenten. Van een nieuwigheid is geen sprake. De leer van het werkverbond is in vroeger tijden altijd in de kerk onderwezen. Joh.

van den Honert, "die eertyds onze Vriend was", heeft dat overtuigend aangetoond in een boekje, dat verscheen onder de titel "Adam en Christus" (II, blz. 592-593). Petrus Lombardus, de in 1160 gestorven hoogleraar en bisschop te Parijs, gaf in zijn bekende handboek voor middeleeuwse theologen een kerngedachte ten aanzien van het werkverbond aan. Hij kon zich beroepen op niemand minder dan Augustinus, die in zijn grote werk over "De stad Gods" (II, 595) de eerste aanzet gaf voor de ontwikkeling van de leer van het werkverbond. Het is duidelijk "dat dit Werkverbondt, wat het weezen deszelfs betreft, van de Ouden is erkent, van het begin der twaalfde Eeuwe af in de Scholen geleert, in de Reformatie onder ons behouden, van meest alle onze Doctoren aangeroert, van anderen uitvoeriger verklaart (...) en in deze landen maar eerst door Jac. Alting, daarna door Joh. Vlak en die van dezelfs bende waren, bestreden is..." (II, blz. 598). Alverdragende en Bredeweghoudende beloven in het vervolg wat eerbiediger over het werkverbond te spreken. Ze houden echter vol dat er "geen schaduw" van te vinden is in de belijdenisgeschriften. Maar ook deze kritiek moeten zij inslikken, want Waarheidlievende toont aan, dat de zaak van het werkverbond wordt beleden in artikel 14 en 24 van de Ned. Geloofsbelijdenis, in vraag 6 van de Heidelbergse Catechismus en in de hfdst. II, art. 7 en hfdst. III en IV, art. 2 van de Dordtse Leerregels (II, blz. 604-606).

Nu moeten de "verlichte" deelnemers aan het gesprek wel het bestaan van een werkverbond erkennen, maar zij stellen dat Adam in dit verbond is geschapen en spreken daarom over een verbond der natuur. Adam is wel ons natuurlijk hoofd, maar geenzins het verbondshoofd, waarin wij allen hebben gezondigd. Comrie en Holtius scheiden echter zeer nadrukkelijk op grond van de Schriftgegevens schepping en werkverbond van elkaar. Zij onderkennen heel helder, dat de verbinding van schepping en werkverbond moet leiden tot een min of meer remonstrantse visie op de zonde. Dan zal men immers de zonde gaan uitleggen als een

verzwakking van de menselijke natuur en niet als algehele verdorvenheid. Dan kan "de natuurlijke reede" gelijkgesteld worden aan het geloof of daarboven worden geplaatst en is de weg open voor een zekere verdienstelijkheid van de goede werken van de gevallen mens (II, blz. 629-630).

Alverdragende en Bredeweghoudende stellen nu bij een aantal kernpunten de vraag naar het Schriftbewijs. Zij willen antwoord op deze vragen als "raisonnable Biblijanen" oftewel redelijke liefhebbers van de Bijbel (II, blz. 631). Comrie en Holtius laten deze positiekeuze, die wijst op een overschatting van de rede, voor wat het is. Ze geven een zeer uitvoerige verklaring van alle betreffende Schriftgedeelten. Eerst wijzen de bij "Mozes" de elementen van een verbondsbetrekking aan in Gen. 2 en 3. Daar treft men het gehele verbondsgebouw reeds aan (II, blz. 631-636). Dat wordt bevestigd door 1 Cor. 15 én in Rom. 5. Daar worden Adam en Christus tegenover elkander geplaatst als hoofd van het werkverbond en hoofd van het genadeverbond. De auteurs geven een brede en zeer zorgvuldige uitleg van deze Schriftgedeelten, waarbij zelfs kleine details uit de grondtekst van groot belang blijken te zijn (II, blz. 661-708). Uiteraard verwerpen zij op grond van Rom. 5:12-19 de gedachte van de Toleranten, dat God aan ieder mens wel zijn persoonlijke schuld toerekent, maar niet die van Adam. Adam is werkelijk het verbondshoofd, die al zijn nakomelingen vertegenwoordigd. Zijn schuld wordt ons allen direct toegerekend (II, blz. 666-671).

Betekenis

Zo wordt het voor de tijdgenoten duidelijk dat Alverdragende en Bredeweghoudende zich tegenover Rechtzinnige en Waarheidlievende niet kunnen handhaven. Dat is uiteraard de bedoeling van de schrijvers. Wel willen de vertegenwoordigers van de Toleranten "nu en dan wel eens een uurken" besteden aan de vraag hoe de zonde van Adam nu ook die van zijn nakomelingen

kan zijn. Daarom zal de volgende samenspraak de erfzonde tot onderwerp hebben (II, blz. 793). Die is echter nooit verschenen, zoals uit een slotartikel zal blijken.

De tiende samenspraak behoort tot de beste gedeelten van het "Examen". Comrie en Holtius zijn gereformeerde theologen van formaat geweest. Zij hebben de leer van het werkverbond nader onderbouwd vanuit de Schrift. Wie het hoofdstuk van W. a Brakel uit "De Redelijke Godsdienst" met het "Examen" vergelijkt, ziet de voortgaande ontwikkeling. De invloed van de Bijbelse gedachtegang van Comrie en Holtius is groot geweest. Hun voornaamste argumenten voor de leer van het werkverbond komen we in de negentiende en twintigste eeuw nog steeds bij voluit gereformeerde theologen tegen.

Wij leven nu in een tijd, dat de gedachten van de Toleranten zijn geradicaliseerd. Over een staat der rechtvaardigheid willen moderne theologen, die het volstrekte gezag der Schrift ontkennen, niet meer spreken. Het werkverbond komt bij hen niet voor. Het gevolg is, dat men de leer van de erfzonde met H. Berkhof tot "onhoudbaar" of met J.M. Hasselaar tot "onaanvaardbaar" verklaart.

Comrie en Holtius hebben heel scherp onderkend, dat het min of meer ontkennen van het werkverbond op de lange duur moest leiden tot een verloochening van de gereformeerde belijdenis en het scheppen van een breed-oecumenisch kerktipe.

De aanval van Cornells Nozeman

Nu de verkenning van de inhoud van het omvangrijke "Examen" achter ons ligt, vragen nog enkele onderwerpen onze aandacht in een paar slotartikelen. Daarbij behoort niet alleen de reeds beantwoorde vraag naar de medestanders van de schrijvers, maar ook de reacties van de tijdgenoten, het abrupte einde van de uitgave, de gebruikte methoden en de betekenis van het werk in het algemeen en in het licht van onze tijd.

De vele reacties op het "Examen" in leidinggevende tijdschriften en andere publicaties maken duidelijk, dat Comrie en Holtius als zodanig naar vorm en inhoud in de roos hebben geschoten. Maar de algemene toonzetting in de officiële theologische en wetenschappelijke wereld is fel afwijzend. Heel bond maakt het de remonstrantse predikant Corn. Nozeman, die op 16 febr. 1754 het "Examen" ter sprake brengt op de kerkenraad van de remonstrantse gemeente te Haarlem. Hij vindt echter geen steun voor de gedachte om een adres over de zaak aan de Staten-Generaal te zenden. Dan grijpt hij zelf naar de pen en publiceert in twee jaar tijd drie geschriften tegen "de schrijveren van 't Examen". In één daarvan maakt hij het feit belachelijk, dat de auteurs zo vaak de Engelse theoloog John Owen citeren: "Nader betoog van der examenschrijveren onbeschaamdheid en de kwaade trouwe van hunnen beschermheiligen John Owen". Uiteraard hebben Comrie en Holtius (in of achter de persoon van de uitgevers!) niet nagelaten om hun tegenstander heel duidelijk aan de kaak te stellen als een echte remonstrant, die Owen ten oprechte beschuldigt van een verkeerde weergave van de visie der arminianen, een groot aantal van zijn uitspraken verzwijgt en intussen 'zyne vuile Arminiaansche dwalingen zonder schaamte, als zuiver Evangelische waarheden opgeeft" (II, blz. 229).

De slagen van Pashur

De grote tegenstand in leidinggevende kringen van de eigen kerk is veel ernstiger dan die van remonstranten. In 1754 signaleren de schrijvers dit verzet voor de eerste keer. Hun toon is mild: "Wy willen ons daarom niet te veel beklagen over zulke, die door hunne Schriften onze arbeid verachtelijk poogen te maken, onder welke uitmunt Hy, die twee Vertogen tegens ons uitgegeven heeft, en, zoo gezegd word, zedert een half jaar werkelyk bezig is met iets anders tegen ons, en voor zyne beminde Tolerantie te vervaardigen: omdat wy voor de zaake Gods tegen den Mensche

staan..." (I, blz. 379-380). Hiermede doelen Comrie en Holtius op de Leidse hoogleraar J.L. Schultens, die in het "Examen" model staat voor Pantanechomenus oftewel Alverdragende. Schultens had zich met volle inzet van zijn persoon in de strijd gestort en publiceerde onder meer het vinnige geschrift "Nieuwjaarsgift aan twee voorstanders der formulieren", dat begin 1754 verscheen. In de samenspraak uit 1755 klinken verdriet en verontwaardiging in veel sterker mate door. Er zijn er "die zeggen tot ons te behooren", maar zij overgieten de schrijvers en hun publicaties met allerlei laster en hoon. Deze verbitterde mensen, "stout geworden door de houding van eenige Doctoren, welke de bescherming der doorbrekende half-Remonstranterye op zig genomen hebben" keren zich tegen de auteurs in Spectators (tijdschriften) en brieven (blz. 533). Recentelijk zijn deze mensen opnieuw aangemoedigd om hun geschreeuw tegen het "Examen" te vernieuwen door "de smaadyke schryfwijze van een hervormd Doctor" (I, blz. 534).

In 1757 klagden de auteurs in een "Voorreden van de Uitgevers" - zij verraden zichzelf aan het slot daarvan als de schrijvers - over het zeer verdrietige feit, dat men, in plaats van hulp te ontvangen, "smaadt en vyandschap voor dank behaalt by zyne mede dienstknechten" (II, blz. 236). De auteurs worden als Jeremia door een medepriester Pashur geslagen. Zij citeren in dit verband ter persoonlijke bemoediging uitvoerig de verklaring van Calvijn in zijn commentaar op het betreffende Bijbelgedeelte. Daarna geven zij nog eens aan wat hen ten diepste beweegt: "op dat wy, als ons dit overkomt, niet verslappen, nog onze stantvastigheid verliezen, maar onbevreesd mogen voortgaan, in 't geen wy in de vrese Gods, overeenkomstig met ons Ampt, ten beste van Gods volk, uit een goede overreedinge van ons gemoed, begonnen hebben, al zien wy de vrucht niet, welken wy van onze Arbeidt wachtten" (II, blz. 237-238).

Hartelijke verbondenheid

Hoewel men in leidinggevende kringen het "Examen" afwijst, vinden de niet eenvoudige samenspraken veel weerklank in de gemeenten als zodanig. Het eerste teken daarvan is een "advertissement" oftewel advertentie aan het slot van de vierde samenspraak, die in 1754 verschijnt. De schrijvers danken voor de brieven, waarin zij worden aangemoedigd om het aangevangen werk te voltooien. Het opvallende is, dat de dank zich richt tot "genootschappen die om te bidden voor Land en Kerke, en voor al dat de zuivere en wel beproefde Waarheid daar mag blyven, mitsgaders over de Waarheden, die wy beschermen te spreken, te zamen komen..." (I, blz. 364). De genoemde genootschappen zullen gezelschappen zijn. Uit recent onderzoek is gebleken, dat een gebied als de Veluwe in de tijd van de Verlichting al overdekt was met een dicht net van gezelschappen. We weten ook, dat men op de gezelschappen in de zeventiende en achttiende eeuw als regel uitging van de bespreking van een gehoorde of gelezen preek of van een oefening die in het gezelschap werd gehouden. Dan zegt de advertentietekst, dat de samenspraken van het "Examen" kennelijk in tal van gezelschappen zijn besproken en daar veel weerklank hebben gevonden. Ook komen er nog al wat "versjes" binnen, die de auteurs aan de vijfde en zesde samenspraak vooraf laten gaan als bewijs dat hun arbeid met enige vrucht wordt gezegend. De dichtelijke waarde is niet groot, maar ik laat enkele fragmenten volgen om aan te geven hoe het "Examen" de gewone man heeft aangesproken:

"Juich Zions volk! gy hoord (dankt God) 't verraad nog blaazen in Meerland: zugt, dat dog d' Achitophels verdwaazen: Erken dat Hy U nog Nehemiassen schenkt". (blz. 389).

Geen wonder, dat een groote schaar, Van waarheid Lievers, steeds verlangen, Om in deez' tyden van gevaar, Uw werkjens tot

haar nut te ontvangen " (I, blz. 540).

De schrijvers ontvangen ook persoonlijke brieven van vele "verstandige en Godvreezende Christenen, uit de meeste Provinciën" (I, blz. 380). Daaruit blijkt, dat de samenspraken op tal van plaatsen met open armen worden ontvangen en met vrucht zijn gelezen (I, blz. 532). Men dringt steeds weer aan op het voorzetten van de reeks. Een brief van 7 augustus 1755, afkomstig van 'gemeene (gewone) Leeden der kerke", waarin een grote mate van hartelijke verbondenheid spreekt met de instelling en het streven van de schrijvers van het "Examen", wordt volledig afgedrukt (I, blz. 381-386): 'Wij wenschen genade te ontvangen om aanhoudende te mogen blyven bidden; en dat hy Uw door zijn Geest in alle waarheyd leyde, om de Verborgendheden zynes koninkryks te weeten en uit te deelen".

Het einde van het "Examen"

Het door Lulofs gegeven portret van de overledene kan Holtius niet bekoren. Het grootste deel van de voorrede gebruikt hij dan ook om "een beter gelykende teekeninge van deze overleefden Doctor te maken" (II, blz. 533). Holtius zet in met de opmerking, dat Van den Honert allereerst "zeer ambitieux was om wat groots te worden, en zig door den tyd een naam te maken". Omdat zijn vader terecht veel achting genoot, namen aanzienlijke mannen de zoon op hun schouders. Ze droegen hem "zeer schielyk van de eene naar de andere plaatse, tot dat zy hem triumferende op het hoog gestoelte nederzetterden" (II, blz. 534). Holtius erkent de grote werkkraft van Van den Honert, maar spreekt zijn twijfels uit over het wetenschappelijke gehalte van zijn prestaties en tekent hem herhaaldelijk als een "woelziek man", waarbij hij de nodige twijfels uit over het wetenschappelijke gehalte van zijn werk. Hij was een ijdele bemoeial (II, blz. 535, 539, 540) en een vijand van het bevindelijke leven. Heeft hij de vijf nieten van het

werk van Wilhelmus Schortinghuis niet op de kansel belachelijk gemaakt (II, blz. 537-538)? Daarbij komt, dat het aandeel van Van den Honert in de zaak van Van der Os te Zwolle nog eens wordt weergegeven tot in details. Die details kan niemand anders aan Holtius verstrekt hebben dan de zeer met hem bevriende Leidse hoogleraar B. de Moor (II, blz. 543, 546).

De gevolgen van de voorrede laten zich raden. De Curatoren van de Leidse universiteit en de Burgemeesters van Leiden haasten zich de stok, die Holtius zelf hen aanreikt, op te nemen om de auteurs van het "Examen" te slaan. Eerst wordt uitgever Nicolaas Bijl te Amsterdam gehoord. Hij verklaart dat Comrie en Holtius de schrijvers van het "Examen" zijn en dat Holtius de bewuste voorrede alléén heeft geschreven. De Staten van Holland stellen Holtius na het ontvangen van de klacht van de Leidse autoriteiten in de gelegenheid zich te verweren. Het feit, dat hij ontkent de schrijver te zijn, leggen zij naast zich neer Hij is in ieder geval de afzender en de verspreider geweest (Honing, Comrie, blz. 288). Dat feit, bezien in samenhang met de verklaring van de drukker, is voor de Staten voldoende bewijs. Op 4 november 1760 spreken zij uit, dat Holtius zonder hun bijzondere toestemming geen theologisch boek meer mag publiceren op straffe van intrekken van zijn jaarwedde als emeritus-predikant. Tevens wordt een plakkaat uit 1715 vernieuwd, waarbij het uitgeven van anoniem geschreven boeken over godsdienstige onderwerpen zonder kerkelijke goedkeuring werd verboden. Daarop besluiten Comrie en Holtius om hun arbeid aan het "Examen" te staken.

Niet de persoon, maar de zaak

Over deze kwestie wordt door kerkhistorici verschillend geoordeeld. Het komt mij voor, dat onze grote sympathie voor Comrie en Holtius ons niet mag verleiden om de ogen te sluiten voor de gebreken, die ook aan hun werk en optreden kleefden.

Zo nemen de schrijvers van het "Examen" het Van den Honert kwalijk, dat hij de stuwende kracht achter het advies van de Leidse faculteit in de geruchtmakende zaak van de Zwolse predikant Van der Os te Zwolle is geweest. Toen is hij van gevoelen veranderd (II, blz. 543). Dat is naar hun inzicht hét moment, dat de hoogleraar zich van de rechtzinnigen heeft afgekeerd. Maar de reeds genoemde vriend van Holtius, de zeer bekende dogmaticus B. de Moor, heeft, zij het na veel aarzelingen, met ditzelfde advies ingestemd. Dat wordt echter door Holtius in de betreffende voorrede genegeerd. Daardoor rijst er twijfel aan zijn objectiviteit. Hij heeft zich kennelijk niet geheel boven zijn persoonlijke geraaktheid kunnen verheffen. Gods kinderen bezitten maar een klein beginsel van ware gehoorzaamheid. Genade bezitten en zelfverloochening beoefenen gaan in hun leven helaas niet altijd samen.

Ook blijft het de vraag of Van den Honert, die zich tijdens zijn leven heel scherp tegen de remonstranten heeft gekeerd door de schrijvers van het "Examen" wel geheel terecht bij de remonstranten is ingedeeld. Wij sluiten ons op grond van de inhoud van de voorrede van Holtius vooralsnog aan bij de mening van een kenner van de periode van de Nadere Reformatie en de beginnende Verlichting n.l. de onlangs overleden prof S. van der Linde. Hij heeft de voornaamste figuren uit het tijdvak van de Toleranten in de tweede druk van de Chr. Encyclopedie (1958) beschreven en zegt in dit verband: "Van den Honert heeft zijn zwakte vooral in zijn zelfingenomenheid. Hij was een beroemd man, wat over het paard getild, die zich geroepen voelde, in allerlei omstandigheden een woord mee te spreken. Dat Holtius hem dat verweet, was terzake, alleen was de toon ver onder peil en ook Holtius ging in dit opzicht niet vrij uit". De Koudekerkse predikant is er helaas niet in geslaagd om zaak en persoon te scheiden. Dat leidt in het kerkelijk leven altijd tot schade voor de zaak van het Koninkrijk Gods. Door het gebrek aan tact en fijngevoeligheid van Holtius verdween immers het "Examen" en

kregen de Toleranten nog meer ruimte. Zij hebben gejuicht, toen hun voornaamste tegenstanders op deze wijze werden uitgeschakeld.

Het onvoltooide werk en de leer der verbonden

Daardoor hebben de auteurs van het "Examen" het in de tweede samenspraak ontvouwde programma slechts voor drie kwart kunnen afwerken. Aan de belofte om de dogmatiek van de Toleranten ook kritisch door te lichten ten aanzien van de leer van de erfzonde, van het genadeverbond, het geloof en de rechtvaardigmaking (I, blz. 77-113) zijn zij niet meer toegekomen. Dat blijft jammer. Wat zouden we graag een uitwerking hebben gezien van de genoemde onderwerpen. Dat geldt in het bijzonder voor de opmerkingen over de leer der verbonden in de school van Saumur (I, blz. 115-118) en de visie van de verlichte theologen uit het tijdvak der Toleranten (I, blz. 86-107). Zij worden, zoals we weten, in het "Examen" ondermeer vertegenwoordigd door de figuur van Euruodius of Bredeweghoudende. Hij stelt dat er ten aanzien van de verlossing van de mens door God twee afzonderlijke verbonden zijn gegeven n.l. het verbond der verlossing, dat God met Christus heeft opgericht (I, blz. 90) én het verbond der genade, dat God met de mens is aangegaan (I, blz. 98). Wie een klein beetje thuis is op dogmatisch terrein, herkent hierin elementen die herinneren aan de zogenaamde leer der drie verbonden. Betekent dit dat er een raakvlak bestaat tussen opvattingen uit de school van Saumur en de visie op het verbond, zoals die onder meer in christelijke gereformeerde kring werd ontwikkeld in jaren twintig en dertig? Deze vraag verdient stellig nader onderzoek.

Euruodius geeft de inhoud van het genadeverbond in het "Examen" als volgt weer. Ieder mens kan de vergeving der zonden en het eeuwige leven in Christus verkrijgen als hij zélf door de openbaring van Gods barmhartigheid maar de toevlucht neemt

tot Hem en zich bekeert. Van enige samenhang tussen genadeverbond en persoonlijke verkiezing wil Euruodius niet weten. Hij kent de mens een vermogen toe om zelf iets goed te doen en tot Christus te vluchten.

Gezonde gereformeerde theologie spreekt anders! Daarom houdt Orthodoxus aan Euruodius voor, "dat, eer Gods Almachtige kracht zich in de roepende stemme openbaart, wy alzoo dood en ongevoelig waren als Lazarus, die in het graf al riekte; maar dat die Goddelyke kracht en werkinge zyner Almacht, in ons geheel en al doode indringende, ons niet dood laat blyven, maar zoo levendig maakt, dat wy zelfs opstaan, en zeer gewillig uit het graf gaan" (I, blz. 107).

Een schoolse manier van denken

Elke lezer van het "Examen" komt in aanraking met de meestal door Comrie en Holtius gehanteerde scholastieke methode oftewel "de Wysbegeerte.. volgens de Schooltrant" (I, blz. 643). Daarom mogen enkele opmerkingen over dit onderwerp, hoe onvolledig ook, niet ontbreken. Het woord scholastiek verwijst naar het Latijnse woordje schola, dat school betekent. De schola is de plaats waar wetenschappelijke voordrachten worden gehouden. Het gaat om een manier van logisch denken, die aan de middeleeuwse universiteiten werd toegepast en teruggaat op de logica of de redeneerkunst van Aristoteles uit de oudheid. In de zeventiende en achttiende eeuw werden studenten overigens reeds in deze logica ingewijd en getraind op de Latijnse school. Die kennis werd daarna op de universiteit nog eens verdiept. Door logisch redeneren komt men tot omschrijving van begrippen, ordening en verheldering van de leerstof en nadere conclusies. Het gaat erom aan te tonen, dat het vóóraf gekozen uitgangspunt op goede argumenten berust en wordt bevestigd. In feite is het spreken over gereformeerde scholastiek daarom niet juist. Men

hanteert immers een eeuwenoude manier van ordenen en denken uit de universitaire wereld.

De scholastieke methode in het "Examen"

In het "Examen" is deze methode in de meeste samenspraken direct herkenbaar door opbouw en woordgebruik.

1) De Bijbelse gegevens worden bij deze methode wel voorondersteld, maar niet direct genoemd. De opbouw bestaat uit een logische redenering over de algemene uitgangspunten, een zo precies en volledig mogelijke definitie van het onderwerp, een breed uitgewerkte toelichting op elk onderdeel van de omschrijving met behulp van een aantal logische denkstappen en nadere onderscheidingen.

2) Het woordgebruik bij de toelichting kenmerkt zich door een aantal aan de logica of de oude redeneerkunst ontleende begrippen én vele distincties of nadere onderscheidingen. Bij wijze van illustratie noem ik drie onderscheidingen uit de zevende samenspraak over de predestinatie (II, blz. 106-107): praerequisita (voorvereisten), media per se (middelen die uit en door zichzelf tot een bepaald doel leiden), media per accidens (middelen die een bepaald effect alleen bij toeval veroorzaken). Het een en ander maakt voor ons het lezen van bepaalde hoofdstukken van het "Examen" niet eenvoudig. Maar voor vele lezers van de samenspraken lag dat anders, omdat men van jongsaf in dit denken was gevormd. Daarom genoot men van de opbouw van de logische redenering, die diende om het ongelijk van de ander of de onjuistheid van een on-Bijbels gevoelen aan te geven.

De Nederlandse Geloofsbelijdenis over de rede

De logica van Aristoteles is in wetenschappelijke kring niet meer in gebruik. Er zijn nieuwe vormen van logisch denken ontwikkeld.

Ook is er geen middelbare scholier meer te vinden die een zinnig woord over de klassieke logica kan zeggen. Die is alleen nog in ere op een enkel behoudend rooms-katholiek instituut voor de priesteropleiding. En dat hangt samen met het feit, dat men in deze kring, evenals in de middeleeuwen, aan de rede van de mens het vermogen toekent om tot God op te klimmen en een verklaring van mens en wereld te geven.

Dát gebruik van de rede wordt in de Nederlandse Geloofsbelijdenis met name in artikel 14 nadrukkelijk veroordeeld. Onze natuur is verdorven. De menselijke rede is niet betrouwbaar als het gaat om het leren kermen van de heilgeheimen van het geloof. We kunnen niet tot kennis van God en Christus komen door middel van een logische denkweg. God kennen in Christus geschiedt alleen door een wonder van genade! Onze gereformeerde vaders hebben de kern van het middeleeuwse scholastieke denken volstrekt afgewezen. De bij deze gedachtewereld behorende methode hebben echter velen van hen na de periode van de reformatie aangegrepen als mogelijkheid om onder meer Descartes te weerstaan. Zijn systematische twijfel aan alles wat bestaat, zagen zij terecht als een levensgroot gevaar voor de gereformeerde leer. Dat gevaar was bij de scholastieke methode niet zo zeer aanwezig, omdat die alle ruimte bood voor de veronderstelling van het gezag van de Schrift, van de belijdenis en de inbreng van de gereformeerde traditie.

Niet de methode, maar de zuiverheid van de leer

De Toleranten moeten van deze scholastieke methode niets hebben. Hij is strijdig met het levensgevoel van de achttiende eeuw, dat de denkvormen van het verleden als ouderwets beschouwt. Comrie en Holtius weten dat heel goed. Daarom laten zij Alverdragende en Bredeweghoudende in het "Examen" wel honderd keer hun diepe verachting over deze benadering

uitgieten: "Gy maakt ons het hoofd warm met uwe termen van de Redeneerkunde; met uw genus, en species, en differentia specifica... met het tydtverdryf der Monniken, daar wij niet veel achtginge voor hebben" (I, blz. 144). Dit verzet heeft echter diepere wortels van de afkeer van het duister geachte verleden alleen. De tolerantanten willen geen methode van denken. waarbij het volstreckte gezag van de Schrift en het gezag van de belijdenis van tevoren wordt verondersteld! Zij wensden ruimte voor het zelfstandige gezag van de rede naast de Schrift. In de lijn van de Verlichting willen zij alleen datgene in de theologie voor waar houden, dat enigermate redelijk in de oren klinkt.

In het "Examen" wordt daarom vaak de scholastieke methode gebruikt om door scherpe onderscheidingen verkeerde gevoelens te ontmaskeren. Overigens geven Comrie en Holtius duidelijk aan, dat deze methode voor hen niet de enig aanvaardbare is: "Wyl de Woorden en onderscheidingen niet om haar zelfs zijn, maar om de zaaken te verklaren, en de ordre willekeurig is, laaten wy aan elk daar omtrent vryheid; als er maar door de verandering in de ordre geen veranderen in de Leere gemaakt wordt, dat het stuk is daar wy voor duchten" (I, blz. 602). Dit uitgangspunt geeft hen dan ook vrijmoedigheid om in de tiende samenspraak te kiezen voor een andere benadering.

Licht- en schaduwzijden

Het is duidelijk, dat de "gereformeerde" scholastiek voor de theologische bezinning op een aantal punten winst heeft gebracht. Dwalende gevoelens konden vaak worden gecorrigeerd. Een aantal onderscheidingen bleek goed bruikbaar voor een nadere verklaring van de gereformeerde leer. Zo kent iedereen wel de door Olevianus gemaakte onderscheiding tussen wezen en bediening van het verbond der genade. Gods Woord zegt ons duidelijk, dat de kinderen van het Koninkrijk niet allen op dezelfde wijze in het verbond zijn. Een dergelijke onderscheiding

is zeer verhelderend. Wij hebben dan ook geen enkele behoefte om instemming te betuigen met hen die elke uitspraak van de oude schrijvers af doen met het woord "scholastiek".

Anderzijds moeten we ook oog hebben voor de gevaren van deze methode. Het is bezwaarlijk om bij het schrijven over de leer des heils niet direct aan te sluiten bij de Schriftgegevens en die voorlopig te vooronderstellen. Zo gemakkelijk gaat ons menselijk verstand zelfstandig redeneren en speculeren. Dan leggen we óns logisch denkschema op het Woord. We vestigen de indruk, dat de heilgeheimen Gods door een logische analyse kunnen worden gegrepen en door grond. Dan staan we niet meer eerbiedig stil bij de grenzen van het geheimenis. Die gedachte is een gróte vergissing (Markus 10:15).

Comrie en Holtius zijn theologen van onverdacht gereformeerd gehalte, die in hun strijd tegen de tijdgeest ook de scholastieke methode als beproefd en geducht wapen hebben ingezet. Toch is ons in deze artikelenserie gebleken, dat er in het "Examen" soms een duidelijke spanning voelbaar is tussen de besproken methode en het uitgangspunt van de reformatie: alléén de Schrift. De "oude scholastieke weg" (I, blz. 616) heeft zeker bestaansrecht gehad, maar de meer directe aansluiting bij de Schriftgegevens bij theologen als Calvijn, Willem Teellinck, John Owen en Wilh. a Brakel verdient blijvend de voorkeur.

De jonge heren...

Comrie en Holtius beseffen overigens wel, dat de afzetting van Van der Os niet het einde van de geest van de Toleranten betekent. Die geest werkt vooral in de gemeenten door ten gevolge van optreden van "een bende van onbeschaamde Jongelingen" (II, blz. 509).

Talrijke kandidaten en jonge predikanten nemen de vrijheid om "de Oude en beproefde Leere te ondermynen, de banden door onze Vaderen wysselyk gelegd te verbreeken, en van hunne halsen

te doen, en de over lange veroordeelde leeringen van Roel, Vlak, enz. met alle list en macht door te zetten" (II, blz. 509). De invloed van deze "charmante knapen", die bezig zijn met het wegruimen van de Formulieren van Enigheid, is groot (II, blz. 246). Uiteraard worden deze "Jonge Heeren" (II, blz. 296), die niet bevuild zijn door de scholastiek, door Alverdragende reeds in de eerste samenspraak uitbundig geprezen: "Hun verstand is boven dat van alle hunne tydgenoten verheven, en hunne liefde zoo uitgestrekt dat het bynaa geen palen (grenzen) heeft" (I, blz. 19, 11, 296).

Tussen de regels door wordt duidelijk, dat Comrie en Holtius weinig of geen vertrouwen meer hebben in de predikantsopleidingen aan de universiteiten in Leiden, Groningen en andere plaatsen. Als enige uitzondering op de regel noemen zij Utrecht. In de daar gegeven opleiding door de onverdacht rechtzinnige Gijsbert Bonnet hebben zij kennelijk vertrouwen. In de Domstad worden nog jonge mensen opgeleid, die "even zeer van Studie en Godvrucht haar werk maaken" (I, 559). Zij hopen dat deze jongeren straks de fakkel van de reeds bejaarde schrijvers van het "Examen" zullen overnemen.

De les van de kerkgeschiedenis is duidelijk. Aan het kerkelijk toezicht op de predikantsopleiding aan de universiteiten én aan de toelating van studenten tot het ambt door de kerk heeft in de zeventiende en achttiende eeuw heel veel ontbroken. De Toleranten hebben de "Jonge Heeren" als stoottroepen gebruikt en zo tal van gemeenten voor een "verlichte" prediking gewonnen. Dat hebben de kerken van de Afscheiding of Wederkeer later goed begrepen. Daarom hebben zij de predikantsopleiding terecht als een voluit kerkelijke zaak gezien en de toelating tot de studie toevertrouwd aan een curatorium.

Mannen van stavast

We besluiten onze kennismaking met achtergrond en inhoud van het "Examen van het Ontwerp van Tolerantie". Comrie en Holtius

hebben in dit werk niet alleen de diepste wortels van het pleidooi voor een ongereformeerde verdraagzaamheid bloot gelegd. Zij hebben ook de gereformeerde leer met kracht verdedigd en nader ontwikkeld. Zij zijn werkelijk mannen van stavast geweest. En hun "Examen" is werkelijk, om de woorden van ds. A. Moerkerken in zijn Ten Geleide te gebruiken, een "machtig werk" waarin het verzet tegen de geest van de Verlichting op unieke wijze gestalte heeft gekregen. Zij hebben in hun predikaties veel aandacht gegeven aan het werk van de Heilige Geest. Als zodanig weten zij zich duidelijk verwant met mensen als ds. W. Schortinghuis en de Hoornse weeshuismeester J.W. Eswijler (II, 66, 536-537) die vooral het bevindelijke leven hebben getekend. Toch is de blik van de predikanten van Woubrugge en Koudekerk aan de Rijn breder. Zij zijn niet alleen kenners van de gereformeerde theologie en de kerkgeschiedenis maar zijn ook thuis in het niet-gereformeerde denken over het heil en in de moderne wijsbegeerte van hun dagen. Zij behoren beslist niet tot degenen, die in de eindfase van de Nadere Reformatie de wereld min of meer laten wegschropelen om zich alleen te concentreren op het innerlijke leven. Integendeel, de persoonlijke verhouding tot de Heere heeft voor hen juist de roeping meegebracht om te blijven strijden en het getuigende gesprek met de tijdgeest te voeren. Aan hun arbeid kleven zonden en gebreken, maar hun motief is zuiver en voluit gereformeerd: de eer van God is in het geding.

Met grote ernst hebben zij de halve Pelagianen en openlijke en verkapte Remonstranten in en buiten de kerk bestreden, omdat dezen de mens ten diepste een vermogen toeschrijven om zelf te kunnen geloven. Zij veranderen genade in werk! Ten aanzien van dit punt willen zij van geen enkele tolerantie weten. De scheiding valt bij het al of niet handhaven van de leer van de soevereine genade. Voor het overige nemen Comrie en Holtius ten aanzien van anderen een ruimhartig standpunt in. Ze betreuren niet alleen de broedertwisten tussen Voetianen en Coccejanen, zoals we zagen. Ze spreken ook heel mild over de zuivere Luthersen,

Mennisten en Anglicanen, die de leer van de vrije genade van God onverkort handhaven. De schrijvers van het "Examen" beschouwen hen ondanks de leerverschillen als "Broeders in Christus" (I, blz. 208- 209).

Lijnen naar vandaag

Comrie en Holtius hebben door hun moedige optreden de ogen van een groot deel van het gewone kerkvolk voor het verval geopend. Dat is hun blijvende verdienste. Deze betrekkelijk eenzame strijders hebben de groei van het tolerante denken in leidinggevende kerkelijke en wetenschappelijke kringen echter niet kunnen afbreken. De doorwerking van de Verlichting bleek niet te keren en werd nog versterkt door de springvloed van de Franse Revolutie. Het is verrassend en schokkend tegelijk, dat omstreeks 1750 reeds zulke duidelijke aanzetten aanwezig zijn voor de ontkoppeling van de band aan de belijdenis. Het invoeren van leervrijheid in de Ned. Herv. Kerk in 1816 is het gevolg van een neergaande geestelijke ontwikkeling van tenminste een eeuw. De geestelijke nood bracht talloze gemeenteleden in de zeer talrijke gezelschappen bijeen. In dit licht bezien, wordt de grote weerklank van de Afscheiding van 1834 begrijpelijk. Deze Wederkeer mag en moet worden gewaardeerd als een reconstructie van de oorspronkelijke kerk der hervorming in ons land.

Het ideaal van de Toleranten is nog springlevend. Helaas worden de Gereformeerde Kerken, die wortelen in de Afscheiding, vandaag praktisch geheel door een geest van ongereformeerde tolerantie beheerst. Dat moet ook ons tot ootmoed en nadenken stemmen. Wie meent te staan, zie toe dat hij niet valle! De Ned. Herv. Kerk wordt nog steeds in belangrijke mate gedragen door de geest van de Verlichting. Daarom is daar in de praktijk de ruimte voor het gereformeerde belijden uiterst beperkt. De hotelkerk met zijn afzonderlijke kamers voor elke modaliteit is werkelijkheid. Volgens een bondspredikant houdt de huidige Herv. synode de

waarheid in ongerechtigheid ten onder (RD 21-4-95). Hoe de tolerantiegedachte kan radicaliseren, wordt op schokkende wijze geïllustreerd door het recente homo-besluit van deze synode. Het Samen-op- Weg proces gaat uit van enkele vooronderstellingen, die de hartelijke instemming van Alverdragende en Bredeweghoudende zouden hebben. Men heeft een breed-oecumenisch kerktype voor ogen, waarin het begrip leerstellige tolerantie het sleutelwoord zal zijn.

Het geestelijke verval van onze tijd is veel groter dan in de dagen van Comrie en Holtius. De visie van de Toleranten is geradicaliseerd in de vrijzinnigheid en de zogenaamde midden-orthodoxie. Kerkverlating als gevolg van kerkverval is een algemeen verschijnsel geworden. Daarbij komt, dat het geestelijke leven van vele kinderen des Heeren kwijnt. Werd Christus maar meer benodigd, dan zou het geestelijk leven meer glans en werfkracht vertonen. Velen verwachten, nu de ontkerstening in opmars is, alles van de onderhouding van de vorm. Maar dat zal ons niet baten als de geur van Christus aan ons optreden ontbreekt. Wij, ook wij, hebben allereerst bekering nodig. Onderscheiden wij bovendien nog wel voldoende tussen hoofd- en bijzaken, zoals we dat bij Comrie en Holtius nadrukkelijk vinden? Is dat niet medeoorzaak, dat we zo weinig leed dragen om de verdeeldheid van broeders van hetzelfde huis? Daarvoor behoeven we niet ver te gaan. Er zijn plaatsen, waarin drie(!) Gereformeerde Gemeenten naast elkaar voortbestaan. Het is echter een zeldzaamheid als men nog iemand ontmoet, die déze en andere breuken van Sion betreurt. Dat de kerk Gods zaak is, vormt ook in de vervalperiode waarin wij leven onze enige troost. De Heere brenge ons voor Zijn aangezicht met hartelijke schuldbelijdenis en verootmoediging. Dan zal ook het gebed in de binnenkamer opklinken: "Doe wel bij Sion naar Uw welbehagen; bouw de muren van Jeruzalem op" (Ps. 51:20).

(N.a.v. A. Comrie en N. Holtius, Examen van het Ontwerp van tolerantie, I en II). Uitgeverij Den Hertog B.V. te Houten 1993. ISBN: 9033109557

Examen van het Ontwerp van Tolerantie om de Leere in de Dordrechtse Synode Anno 1619. Vastgesteld met de Veroordeelde Leer der Remonstranten te verenigen door Alexander Comrie en Nicolaas Holtius.

Fotomechanische herdruk van de uitgave bij Bijl te Amsterdam (1753-1759). Twee delen in twee banden. Nieuwe druk.

Inhoud samenspraken:

- Inleiding
- Over de natuur van de Godsdienst
- Over Gods Kennis
- Over Gods Gerechtigheid
- Over Gods Besluit in het Algemeen
- Over de Voorverordinerung
- Over de Noodzakelijkheid van de Formulieren van Enigheid
- Over de Staat der Rechtheid
- Over het Verbond der Werken

